

КРАТКОТРАЈНИ АПРИЛСКИ РАТ

Чим је дознао за догађаје 26. и 27. марта, у ноћи када је свргнута влада Цветковић—Мачек која је потписала приступање Краљевине Југославије Тројном пакту, обавештен такође о великом народном отпору у целој Југославији и нарочито у Београду, Хитлер је у свом штабу одмах окупио највише немачке војне и политичке руководиоце и, изливајући огроман бес због онога што се догодило у Београду, наредио да се сместа предузме напад на Југославију.

У војним упутствима за операције напада на Југославију, састављеним на истом састанку, Београду је било дато посебно место. У петој тачки ових упутстава предвиђало се: „Ваздухопловству припашће главни задатак да што је могуће пре разбије југословенску теренску ваздухопловну организацију и узастопним нападима разори главни град Београд.”

Нацистичка Врховна команда поставила је рушење Београда као свој циљ из два разлога: прво, бомбардовањем и разарањем Београда требало је уништити главни град Југославије, двор, владу, генералштаб и друге централне руководеће државне установе; друго, пошто би на тај начин обезглавила југословенску војску и државу, рачунала је немачка команда, тиме би задала тежак психички ударац народу у целој земљи и привремено га онеспособила за пружање отпора. Најзад, према самим немачким изворима, Хитлер је, као расиста, био киван на све Словене, а на Београд и уопште на Србе и Србију посебно још због догађаја из првог светског рата и хтео је да се брзо и крваво обрачуна са Београдом који је, по његовом схватању, тако дрско устао да обори приступање Југославије Тројном пакту.

Како се из самих немачких докумената може видети, Хитлерова Врховна команда била је изванредно обавештена о слабостима југословенске војске и њеној неспособности да брани земљу. Преко многобројних иетоколонаша и агента Немци су до танчина познавали распоред југословенских дивизија, ратни и мобилизацијски план и друге мере које су биле предвиђене за случај рата. Уверен да ће Југославију муњевитим нападом прегазити, Хитлер је већ

27. марта неопозиво одлучио да је разбије и војнички и као државу. И, како се то у документима каже, „не чекајући могућу изјаву лојалности нове владе“. Зато су немачки генерали у изванредно кратком року од 2—3 дана саставили цео оперативни план напада на Југославију и привукли потребне јединице да изврше тај напад. И опет је, у том оперативном плану, Београд заузимао важно место. Ту се поново говори о томе да авијација има задатак да разруши Београд.

У међувремену, Симовићева влада одредила је колебљиву политичку линију: она је чинила све што може да не изазива Немце. Не предузимајући готово никакве озбиљне мере за припремање одбране земље, представници Симовићеве владе у више наврата уверавали су немачког посланика у Београду да ће остати верни потпису који је Цветковић 25. марта ставио у Бечу. Једна посебна делегација на челу са председником Српског културног клуба Слободаном Јовановићем припремала се да оде у Рим, да разговара са Мусолинијем и пружи му слична обећања.

На другој страни, Симовићева влада затражила је од владе Совјетског Савеза да наше две земље закључе споразум, покушавајући да у тој великој сили нађе ослонац. Осим тога, тих дана су у Београд стигли већ поменути представници енглеске војске и владе и непосредно са Симовићем водили разговоре. Међутим, они нису могли да пруже никакве гаранције да ће енглеска војска, која се тада налазила у Грчкој, бити у могућности да помогне Југославију у случају напада сила Осовине.

Нејединственост Симовићеве владе испољила се већ првога дана. У владу је, као потпредседник, ушао и Влатко Мачек, потпредседник оне исте владе која је потписала Тројни пакт. На позив Симовића, он прво није хтео да дође у Београд, већ је у то време у Загребу ступао у контакт са немачким представницима, колебајући се да ли да се уопште прими потпредседничког положаја у новој влади. Све то показује да је Симовићева влада била потпуно неспособна да предузме енергичне мере за одбрану земље, да осигура зеће војне објекте и становништво у градовима од ваздушних напада, да изврши потребну мобилизацију оружаних снага и друго.

Истовремено су у нашој земљи, по налогу из Немачке, активизирани припадници немачке националне мањине и разни немачки агенти. Чак се и у даљим предграђима Београда, у једном делу Земуна где су живели домаћи Немци, тих дана осећала међу њима појачана живост. Учестали су састанци руководиоца „Културбунда“ и међу Немцима вршене су убрзане припреме за преузимање власти и дочек немачких војника. Поједине немачке домаћице шиле су за-

ставе са кукастим крстом и црне униформе за „*Beißche Mannschaft*“¹⁾). Поједини Немци су на улицама Земуна јавно клицали Хитлеру и Немачкој и претили Србима: „Причекајте још само мало па ћете видети шта ће с вама бити ...“

Показало се да су предвиђања руководства Комунистичке партије и његове ицене ситуације из краја марта били тачни. Иако Симовићева влада формално није отказала приступање Југославије Тројном пакту, расположење народа Југославије, изражено 27. марта под руководством Комунистичке партије Југославије, а које је група официра искористила при извођењу војног пуча, сфактички је значило одбијање споразума о приступању Тројном пакту. Хитлер је то врло добро разумео.

Немачки напад на Југославију отпочео је 6. априла 1941. године око 4 часа ујутро, а већ у 7 часова извршен је први ваздушни напад на Београд. Ескадриле тешких немачких бомбардера „јункерса“ и „штука“ — бомбардера за обрушавање — надлетали су град и сипали своје убитачне бомбе на 320.000 становника који тог јутра смрт из ваздуха нису очекивали. Уз заглушујући писак „штука“, бомбардери су бацали своје бомбе на Чукарицу, Сењак, на Железничку станицу, на Сава-малу, дуж Немањине улице, на зграде Министарства војске и Двора, на Аутокоманду, на Електричну централу и друге крајеве града. Авиони су надлетали у таласима током целог дана 6. априла и вршили бомбардовање. Ујутро су бомбардовање вршила 234 немачка авиона, око подне, у другом таласу, учествовало је 57 штука, по подне 94 и предвече 99 бомбардера.

Бомбардовање је грађане потпуно изненадило. Град је био сасвим незаштићен, бомбе су падале и рушиле зграде, убијајући њихове становнике. Стотине људи покушало је да се склони у слаба земљана склоништа у дворишту Вазнесенске цркве и у Карађорђевог парку. Међутим, немачке бомбе погодиле су управо та склоништа и сви они који су се у њима налазили нашли су тамо смрт. Већи број грађана успео је да се спасе склањањем у подруме чвршћих зграда, рецимо палате „Албанија“, у трезорима Јадранско-подоунавске банке, у подрумима „Југоштампе“ и у другим. Још је већи број оних који су одмах, најчешће без икаквих средстава, почели да беже у намери да се од бомби склоне у околна села. Авалским, Обреновачким и Смедеревским друмом похрлиле су хиљаде бегунаца. Видевши то, немачки пилоти спуштали су се ниско, надлетали реке бегунаца и митраљирали их.

¹⁾ *Beißche Mannschaft* — полувојне формације немачких националних мањина чији је задатак био да обезбеде одржавање реда на окупираној територији. По потреби, ове јединице ступале су у борбу. Тако је 1944. у борбама с Црвеном Армијом у Банату учествовало и пет њихових батаљона, док се шести налазио у Србији.

Неорганизованост и општа паника захватили су град и од бомбардовања је на улицама чак погинуо изванредан број владиних функционера. Међутим, већи део владе, на челу с краљем, напустио је Београд непосредно уочи 6. априла.

Покушај групе родољубивих пилота да се супротставе немачким авионима није успео, иако су они у околини града оборили неколико непријатељских ловаца. Забележено је такође да су непознати војници код Аутокоманде оборили један немачки авион. Али све то није могло зауставити бомбардовање. Сутрадан, 7. априла, још је један талас непријатељских бомбардера из велике висине бацао бомбе у град.

У овом бомбардовању Београд је претрпео тешке жртве. Према подацима Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, 6. и 7. априла 1941. у Београду је погинуло 2.271 лице, а број рањених био је неколико пута већи. Од бомбардовања потпуно су порушене 682 зграде, а веома је оштећена 1.601 зграда, док је 6.829 зграда претрпело лакша оштећења. Укупна штета, по пред-ратној вредности, износи преко 8 милијарди динара. Био је потпуно паралисан сваки живот у граду.

Међутим, права штета коју је Београд овим бомбардовањем претрпео не може се никаквим цифрама исказати. Од немачких запаљивих бомби потпуно је изгорела Народна библиотека у Београду са 350.000 књига и 500.000 свезака, чија се вредност ничим више не може надокнадити јер се међу овим књигама налазио велики број униката огромне културне и историјске вредности.²⁾ Исто тако, био је разрушен или тешко оштећен велики број културних и јавних зграда, међу њима и зграда Правног факултета на Студентском тргу (данас Филолошког факултета), зграда Друге мушке гимназије, Дом учитељске школе, Железничка станица и многе друге. Уништено је више од половине београдског трамвајског парка.

²⁾ У Народној библиотеци изгореле су све збирке (осим музикалија) и сви инвентари на основу којих би се штета могла проценити. Библиотека је поседовала многе уникате, збирке средњовековних рукописа, повеље, инкунабуле и огроман број старих књига и новинских комплета. Од преко 1.300 рукописних књига и старих докумената спасене су свега три књиге. Богата је била збирка старих штампаних књига са преко 200 примерака готово свих издања првих српских штампарија из XV—XVII века. Пропала је, такође, и велика збирка периодичних издања из XVII—XX века са најређим примерцима, од којих се многи не могу више набавити. После ослобођења комисија Министарства просвете утврдила је стварну штету у вредности од близу шест милијарди динара, док културно-историјска вредност, према најскромнијој процени, износи преко 58 милијарди динара, иако је ова сума више-мање фиктивна, с обзиром да су у Народној библиотеци пропале такве реткости и знаменитости за нашу културну историју које се више ничим не могу надокнадити.

Улице Београда биле су затрпане рушевинама, под којима су се често налазили рањени и убијени људи. По креветима, на подовима, по ходницима и у двориштима београдских болница лежали су рањеници и болнице нису могле више ни да их примају.

Био је сурово најављен долазак немачких окупатора.

КОМУНИСТИ У АПРИЛСКОМ РАТУ

Немачко бомбардовање онемогућило је да се изведе манифестација коју су комунисти припремали у част споразума између Југославије и СССР, који је управо био потписан у Москви. Наиме, Покрајински комитет КПЈ за Србију и Месни комитет у Београду припремали су за 6. април антифашистичке зборове. У међувремену, током ноћи 5—6. априла, стигла је вест о потписивању споразума у Москви, па је требало манифестовати и у част закључивања споразума између влада Југославије и СССР-а, који је био потписан у ноћи између 5. и 6. априла. На једном великом збору требало је такође захтевати да се предузму хитне мере за одбрану земље.

Било је планирано да се активисти, комунисти и скојевци искупе ујутру око 6 часова на пијаци Каленића гувно и да једним великим политичким збором отпочну манифестације у корист савеза између Југославије и СССР-а. Још 5. априла увече велики број комуниста и скојеваца добио је упутство да се изјутра нађе на окупу на крају тадашње улице Књегиње Персиде (данас Пролетерских бригада) и ту изврши последње припреме за збор који је имао да почне око 7 часова.

Занимљиво је да је, независно од тога, за 6. април била заказана Месна конференција СКОЈ-а. Требало је да се конференција одржи у једној згради у Куршумлијској улици бр. 12, на Сењаку. С обзиром да је конференција морала бити строго илегална, делегати су почели да пристижу већ око 5 часова, како би у одређеним временским размацима непримећено улазили у зграду. Око 6,30 часова стигла је Љубинка Милосављевић, секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију, и саопштила да се конференција одлаже и да сви присутни треба да пођу на пијаци Каленића гувно; ко је накнадно на конференцију стигао, такође је био упућен на збор.

У то исто време, у малом парку на крају улице Књегиње Персиде и на пијаци Каленића гувно већ су били почели да се сакупљају партијски и скојевски активисти, припремајући се да отпочну манифестације. Међу њима су се нала-

зили и поједини истакнути партијски руководиоци: Раде Кончар, Милош Матијевић Мрша, Светозар Вукмановић Темпо, Иван Милутиновић, Сретен Жујовић, Милован Ћилас и други.

Раде Кончар се у то време налазио на раду у Покрајинском комитету КПЈ за Србију. Он је у Београд дошао још у јануару 1941, на иницијативу генералног секретара КПЈ Јосипа Броза Тита, док је Александар Ранковић, секретар ПК, истовремено прешао у Загреб на рад у Централни комитет КП Хрватске. Ова размена руководиоца била је извршена ради прикупљања искустава у партијском раду.

У очекивању да се окупи већи број грађана, да би могао почети збор, први манифестанти били су сведоци призора кад су немачки авиони, већ око 7 часова, почели да бацају бомбе на град. Окупљени другови и сви придошли грађани успели су некако да се склоне од бомби и да се растуре. Није познато да је тада међу овим активистима и руководиоцима Партије и СКОЈ-а било неких жртава од бомбардовања.

И у тим тешким тренуцима, када су већ бомбе почеле да падају, чланови Покрајинског комитета одмах су заказали да се око 10—11 часова истога дана окупе на циглани Шићанског, у тзв. рејону Црвеног крста. У заказано време тамо су се окупили чланови ЦК КПЈ Раде Кончар, Милован Ћилас, Сретен Жујовић и Владо Поповић и чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију — Спасенија Бабовић, Радоје Дакић, Милош Матијевић Мрша, Вукица Митровић, Љубинка Милосављевић и Светозар Вукмановић Темпо. Они су на једном краћем састанку одлучили шта у датој ситуацији треба да се ради. Затим су одмах одржали један шири састанак са члановима Месног комитета и разним партијским активистима, међу којима су били: Војо Николић, Вељко Мићуновић, Милинко Ћуровић, Митра Митровић, Вукашин Антић и др. Са овим друговима налазио се такође и Жарко Зрењанин Уча, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Војводину.³⁾

У овим разговорима 6. априла одређени су били први и хитни задаци Покрајинског и Месног комитета, партијског актива и партијских организација у насталој ратној ситуацији. Било је закључено да део чланова ПК и МК остане у

³⁾ *Владимир Поповић* данас је члан ЦК КПЈ и председник Спољнополитичког одбора Савезног већа Савезне скупштине СФРЈ. *Војо Николић* данас је председник Одбора за народну одбрану у Савезној скупштини. *Вељко Мићуновић* данас је амбасадор СФРЈ у Вашингтону. *Милинко Ћуровић* данас је генерал-пуковник ЈНА. О *Вукашину Антићу* види стр. 106. *Жарко Зрењанин Уча* (Избиште, 1902—1942) је већ као ђак приступио револуционарном покрету и затим, као учитељ, у пуној мери развио политички рад. Због своје политичке активности 1933. године осуђен је на три го-

Београду, а да остали, као и цео актив, нарочито они који имају војни распоред, пођу у разне крајеве Србије, Црне Горе, Санџака и у друга места, где је требало да се укључе у своје војне јединице или да раде на терену.

Немачки напад на Југославију није изазвао панику и дезорганизацију међу комунистима и њиховим руководиоцима, што се догодило у буржоаским политичким партијама, па и у највишим владајућим круговима. Борећи се још од раније за независност и одбрану земље од опасности напада фашистичких сила, комунисти су 6. априла одмах знали да је у том тренутку њихов најважнији задатак да учине све што могу како би се нападачу пружио што јачи отпор, а земљи сачувала независност. Зато је природно што су поменути партијски руководиоци 6. априла у Београду одлучили да комунисти, пре свега у војним јединицама, развијају дух одбране земље.

Међутим, комунисти су имали већ пред собом примере дотада поробљених европских земаља, и то оних које су раније биле јаче од Краљевине Југославије, па су морали бити спремни на све могућности. Зато се 6. априла, код ци-глане Шићанског, узимала у обзир и могућност пораза или распада војске, што се већ могло назрети у општем расулу приликом бомбардовања Београда. Закључено је да се у том случају приступи прикупљању и скривању оружја које ће Партији бити потребно за организовање борби у будућности. Чланови Покрајинског и Месног комитета добили су задатак да, у случају евентуалног пораза војне силе, такво упутство дају свим комунистима. Сматрало се да ће Партији бити потребно оружје за будуће борбе. У том случају комунисти су имали да у војсци пропагирају да се оружје не предаје непријатељу, да се избегава заробљавање итд.

Већи део поменуте групе затим се разишао према одређеним задацима, а група чланова ПК вратила се у град, али је убрзо увече, услед појачаног бомбардовања, и она изишла из града и преко села Парцане повукла се на Космај у села Поповић и Мала Врбица, док је у Београду остао секретар МК Милош Матијевић Мрша, са неколико чланова Комитета.

Поменути закључци чланова Покрајинског и Централног комитета од 6. априла необично су значајни.

Спровodeћи доследно линију Комунистичке партије за одбрану земље, ови закључци изражавају решеност кому-

дине робије. Од 1936. ради као секретар ПК КПЈ за Војводину, а на V земаљској конференцији КПЈ изабран је за члана ЦК КПЈ. По окупирању земље наставио је своју активност, а посебно се истакао као организатор устанка у Банату. Новембра 1942. године погинуо је у јуначкој борби с једним потерним одељењем у селу Павлишу, крај Вршца. Да не би жив пао у руке непријатеља, иако тешко рањен, извршио је самоубиство.

ниста у Србији да учине све како би војска пружила што већи отпор непријатељу и бранила земљу. Разумљиво је што је, у спровођењу партијске линије, београдска партијска организација заузела 6. априла исти став какав је у Загребу имао Централни комитет на челу са другом Титом када је делегација Централног комитета била упућена команданту Загребачке војне области да тражи оружје ради наоружавања радника и грађана за одбрану земље. У београдској партијској организацији, као и у читавој партијској организацији у Србији и у целој Југославији, тих априлских дана упорно је спровођена партијска линија одбране независности, и поред изванредно тешке ситуације у којој се земља наша.

Карактеристично је нарочито да се партијски руководиоци у Београду нису задржали само на одлуци о потреби одбране земље. Познајући слабост основа на којима се темељила Краљевина Југославија и њен владајући режим, познајући слабости њене војске, и, нарочито, утицај пете колоне у војном и државном руководству, реална је била њихова претпоставка о могућности неуспеха у одбрани земље. При томе је значајно да се одмах претпоставило да ће то бити привремен пораз и неуспех и да тек има да отпочне права борба за ослобођење. И управо у вези са таквом могућношћу био је донет закључак да, у случају неуспеха у одбрани земље, комунисти треба одмах да приступе прикупљању и скривању оружја. То сасвим јасно показује да су комунисти тада пред очима имали потпуно одређену перспективу оружане борбе против окупатора.

Сви ови догађаји такође показују да у Београду априлски рат и неуспех у одбрани земље није могао да изазове прекидање организованог партијског рада. Не само да су поменути закључци били усмерени настављању илегалне партијске активности у новим условима него се и Месни комитет, на челу са Милошем Матијевићем Мршом, за све време априлског рата задржао у Београду.

УЛАЗАК НЕМАЦА И ПРВЕ СЛУГЕ ОКУПАТОРА

Слом старе југословенске војске одиграо се далеко брже него што се то тада уопште могло замислити. У Београду готово није ни било војних јединица, а војно-позадински органи налазили су се у потпуној дезорганизацији. Неколико дана после бомбардовања, у граду тако рећи није ни било никакве власти. Једини органи који су се могли поштовати и помагати били су тада органи војног санитета и болничко особље, који су пружали прву помоћ рањеницима. По граду су се ширили свакојаки гласови, најчешће о томе

да Немци наступају према Београду. Неколико родољубивих војника и подофицира који су се налазили на осигурању железничког и друмског моста преко Саве извршили су своју ратничку дужност и дигли ове мостове у ваздух пре него што су Немци ушли у град. Исто тако био је дигнут у ваздух и Панчевачки мост на Дунаву.

Војне команде старе југословенске војске оставиле су град без икакве одбране. Пошто су, лемећи брзо слаб отпор, прешле старе југословенске границе и пробиле се у унутрашњост земље, немачке групе брзо су се приближавале главном граду. Према Београду су наступале две немачке ратне формације: једна јужно од Дунава, са бугарске границе, и друга са румунске границе, преко Баната. Према немачким подацима, већ у суботу 12. априла 1941. године, око 17 часова, у Београд су без икаквог отпора ступили први немачки војници. То је била извиђачка патрола СС-дивизије „Рајх“. Окупаторски војници су прво дошли пред зграду Немачког посланства, где су истакли заставу кукастог крста. Око 19 часова у Београду су се већ налазиле немачке јуришне групе. Пионирске јединице почеле су одмах да граде скелу на Дунаву, како би немачке трупе које су наступале из Румуније преко Баната могле што пре преко Дунава да се пребаце у југословенски главни град.

Истог дана, 12. априла, први немачки војници ушли су и у Земун. Њима су се одмах придружиле наоружане групе домаћих Немаца.

Исто поподне немачки војници крстарили су Београдом, хватајући разбијене групе југословенских војника и појединце. Према немачким изворима, Немци су тада у Београду заробили око хиљаду војника и официра. Немачки извори такође тврде да је већ у суботу 12. априла, у 19,30 часова, вршилац дужности председника општине града Београда Иван Милићевић дошао у Немачко посланство и званично предао општину града Београда немачкој војсци. У недељу 13. априла ујутро била је завршена скела на Дунаву и немачке трупе почеле су из Баната да се без икаквог отпора пребацују у град.

Београд је био окупиран.

Хитлер је већ 12. априла издао смернице за распарчавање Југославије. Том наредбом било је предвиђено да подручје тзв. старе Србије дође под немачку војну управу и буде потчињено директно немачкој Врховној команди сувоземне војске (ОКН).

На једној конференцији високих немачких нацистичких функционера, 16. априла у Бечу, оживљени су стари планови принца Еугена о претварању Београда у немачку тврђаву. Еуген Савојски својевремено је био почео да насељава Немце у непосредној околини Београда, тежећи да од

Ђердапа, долинама Дунава, Саве и Драве, све до Беча, Немци буду једини господари. На том простору Београд је требало да постане важна немачка тврђава. Принц Еуген је хтео да осигура немачки положај на Дунаву, како у политичком тако и у војном и саобраћајном погледу. Не само према Турцима, већ и према Србима, Хрватима, Мађарима, Румунима и Бугарима.

Ове нацистичке концепције о претварању Београда у немачко упориште и војну тврђаву још јасније су дошле до изражаја у једном интерном документу немачког Министарства спољних послова од 15. јула 1941. године, у коме се, између осталог, каже:

„... На овом, у стратешком и привредном погледу изванредно важном простору, на коме се налазе ушћа Драве, Саве, Тисе и Мораве у Дунав, Београд представља истурену владајућу тачку. Ту се велика саобраћајна линија, која долази од Беча, сусреће с двема линијама из правца југа и истока, то јест са оним које долазе од Егејског и Црног мора. Историја овог простора и овог града показује да је њихово поседување од пресудне важности за Немачки Рајх. Београд у немачким рукама представља обезбеђење Рајха од упада азијских и словенских народа. У рукама тих народа, Београд увек представља опасну претњу за Рајх...”

Непосредно по уласку агресорских војних јединица, високи немачки трупни и окупациони штабови одмах су се сместили у Београду. Локални командант немачких трупа, пуковник Тусен, већ 13. априла издао је неколико наређења да би завео у граду окупациони ред. Он је одмах наредио завођење полицијског часа, кретање улицама било је дозвољено само од 5 часова ујутру до 19 часова увече. Ноћу је било допуштено кретање само наоружаној грађанској стражи која је имала задатак да одржава мир, ред и безбедност, као и службеним лицима која су на левом рукаву носила одређену траку. Ова стража већином је била састављена од припадника немачке националне мањине.

Друга важна наредба немачког команданта односила се на прикупљање и предавање ватреног оружја, укључујући и ловачко. Према његовом наређењу, све оружје морало се предати до 16. априла у 12 часова на једном од следећих пет места: (1) у подруму хотела „Балкан” на Терезијама; (2) у пећини на Ташмајдану; (3) у кафани „Мостар”; (4) у основној школи „Војислав Илић” и (5) на општинском имању „Пионир”.

У наређењу немачког команданта претило се да ће сваки онај ко и поред овог прописа буде поседовао ватрено оружје, муницију, бомбе, експлозив или ма која ратна сред-

ства и опрему, бити кажњен смрћу, а у лакшим случајевима робијом или затвором.

Немачка војска одмах је мобилисала грађане да чисте рушевине са улица и откопавају лешеве, затрпане великим зградама које су биле срушене за време бомбардовања.

Тих дана у Београд су стигли и високи немачки команди, међу њима и генерал фон Вајкс (Vielcke). Када је Врховна команда југословенске краљевске војске већ од 14. априла у Сарајеву почела да врши припреме за капитулацију краљевске војне силе, немачка команда спремала се да у главном граду буде потписан акт капитулације. Са немачке стране за овај посао био је одређен генерал фон Вајкс, а са југословенске стране капитулацију су имали потписати опуномоћеници краљевске владе, некадашњи министар спољних послова у влади Цветковић—Мачек, Цинцар-Марковић, и генерал Радивоје Јанковић, који је у току априлских дана унапређен у звање заменика начелника Генералштаба.

Сам чин потписивања капитулације војске Краљевине Југославије одиграо се 17. априла у 21 час у згради Чехословачког посланства у улици Краља Александра (данас Булевар Револуције). Одредбама потписаног акта о капитулацији ватра је имала бити обустављена 18. априла до 12 часова и сви југословенски војници и официри требало је да предаду своје оружје најближим јединицама немачке војске. Потписи Цинцар-Марковића и генерала Јанковића у Београду на формалном акту о капитулацији симболично су изразили ставове руководећих кругова Краљевине Југославије, чија је влада, заједно са монархом, авионима побегла из земље, препустивши је на милост и немилост окупатору.

Што су Немци изабрали управо Београд за обављање чина потписивања капитулације, није било нимало случајно. Они су желели да главни град Југославије буде место у коме ће се обавити формалности око капитулације целе државне и војне силе краљевине. Они су желели да представе Београд као своје упориште и да у њему нађу ослонаца и код домаћих људи.

Док су још колоне заробљеника старе југословенске војске пролазиле кроз улице разрушеног града, отправљане, под немачком стражом, према северу у заробљеничке логоре, разни издајници и петоколониши, добрим делом из старих владајућих кругова, нудили су већ окупатору своје услуге. Већ 13. априла вршилац дужности председника београдске општине Милићевић издао је проглас Београђанима у коме каже:

„Ја сам дао реч да ће мир, ред и безбедност у Београду бити осигурани. Одмах сам створио наоружану

грађанску стражу која је још синоћ почела патролирати по граду. Ову стражу организоваћу како треба да би она могла у потпуности одржати мир, ред и безбедност у граду.

Командант места изразио је жељу да ја и даље водим општину и обављам све функције председника општине.

Ову тешку дужност примио сам уверен да ће ми сваки становник града пружити помоћ када се буде тражила за испуњење овог задатка."

Целокупну власт у Земуну 13. априла преузело је Градско поглаварство на челу с домаћим Немцем др Хансом Мозером. Поглаварство је одмах позвало становнике града

„... да се гостољубиво и пријатељски опходе према немачким трупима, да се посвете свом редовном послу; да плате пореске дажбине; да штедљиво троше залихе хране; да покорно извршавају све наредбе Немаца и да подреде своје личне интересе општим интересима заједнице ..."

У Београду је 17. и 18. априла боравио бивши председник владе Драгиша Цветковић. Он је у пратњи немачких официра дошао из Нишке Бање да обиђе своја имања и види да ли су претрпела неку штету услед бомбардовања, па се одмах, уз немачку помоћ, вратио у Нишку Бању. Истовремено, 18. априла, сам немачки министар иностраних послова Рибентроп (КљђеМгорр) послао је немачком посланству у Београду следећи налог:

„Господин министар спољних послова моли Вас да позовете Цинцар-Марковића и да га питате какве има жеље. Том приликом можете изјавити да бисмо ми Цинцар-Марковићу, ако он жели да дође у Немачку, радо ставили на располагање једну вилу и бринули се о његовом издржавању. Ако Цинцар-Марковић претпостави останак у Србији, молим Вас да се, у споразуму с војним органима, бринете о исправном опхођењу с њим и да с њим стално будете у вези."

Немци су прво потражили упоришта код свих оних људи у београдским политичким и привредним круговима с којима су и раније били повезани. Они су нашли ослонац нарочито у полицијском апарату и у бившем Министарству унутрашњих послова. Готово читав апарат полиције и већи део Министарства унутрашњих послова одмах се ставио у службу окупатора. На тај начин немачка команда у Србији је добила у своје руке домаћу жандармерију и брзо је почела да се њоме користи за своје циљеве.

Исто тако, немачким окупаторима одмах су пришли пронемачки фашистички оријентисани београдски политички кругови. Политичка организација „Збор“, на челу са Димитријем ЈБотићем, одмах се ставила на располагање Немцима. Уз помоћ овога, пронемачког дела политичких кругова, немачки војни органи одмах су почели консултовања да би саставили један домаћи орган управе који би био под њиховом контролом. И релативно врло брзо, свега десетак-дванаест дана по капитулацији старе југословенске војске, нацисти су успели у Београду да образују Савет комесара, тзв. комесарску владу, на челу са Миланом Аћимовићем, старим службеником полицијског апарата и министром унутрашњих послова за време владе Милана Стојадиновића.

НЕМАЧКИ „РЕД И МИР“ У БЕОГРАДУ

Истовремено су немачки окупациони органи и њихови домаћи сарадници почели да заводе окупациони ред у граду. Први Београђани жртве немачких окупатора били су београдски Јевреји. Већ 25. априла немачки командант Београда, пуковник фон Кајзенберг (Кезепћег[^]), издао је наредбу Војне команде о томе да сви Јевреји настањени у Београду могу куповати животне намирнице и другу робу на трговима и пијацама сваког дана само од 10,30 часова па надаље. Трговци им раније нису смели продавати робу. На јавним чесмама и осталим местима где грађани чекају на ред, Јевреји се, према овој наредби, нису могли уврстити у ред. Они су смели да се снабдевају тек пошто остали грађани аријевци буду снабдевени. Свим трговцима било је забрањено да испод руке продају намирнице и другу робу Јеврејима. Биле су предвиђене казне за оне Јевреје који се огреше о ову наредбу.

Услед оштећења електричне централе и покидане електричне мреже, град је све до краја априла остао без електричног осветљења. Општина града Београда 26. априла издала је наредбу о замрачивању станова услед опасности од ваздушног напада. Електричне сијалице требало је тако замрачити да им светлост не пада на прозоре. Нарочито се морало пазити да се за време мрака светлост пали тек пошто се замраче прозорска стакла.

После 20 дана прекида, 26. априла, пуштена је у саобраћај прва трамвајска линија у порушеном и окупираном граду. Била је то линија трамваја број 6, на којој је саобраћај обављан само од 6 часова ујутру до 6 часова увече, и то од Рисанске до Дворске улице. Тек крајем априла могла је

да проради Железничка станица, која је за време бомбардовања била знатно оштећена.

Од првог дана окупације немачке војне јединице и окупациони органи почели су вршити пљачку трговачких радњи и предузећа. Они су државну и приватну имовину отимали под видом тзв. „заплене“. Немци су се нарочито бацили на јеврејску имовину у граду, али нису поштедели ни привредне организације, нарочито банке и поједина предузећа.

Немачку команду нарочито су привлачили злато и други племенити метали, новац и хартије од вредности. Тако је једна специјална нацистичка јединица већ 26. априла 1941. упала у Одељење државног рачуноводства у Министарству финансија и одузела све затечене хартије од вредности у укупној вредности од 548,257.388 динара. Из пријава појединих београдских банака, поднетих 1945—1946, о ратној штети за цели период рата — а ту су укључени такође подаци о немачкој пљачки у првим месецима окупације — види се да су окупатори, на пример, из Народне банке однели готовог новца — 446,312.128 динара, хартија од вредности — 332,451.839 динара, племенитих метала у вредности од — 590,368.163 динара и осталих метала у вредности од динара 2,316.151; из Државне хипотекарне банке однели су готовог новца — 28,943.196 динара, хартија од вредности — 169,638.469 динара и племенитих метала у вредности од преко 59 милиона динара итд.

У Народној банци у Београду немачки окупатори покупили су сав ковани стари југословенски новац у вредности од 407,391.626 динара или, у килограмима, 1,142.946 — и све однели у Немачку да се лије, а за то су симболично платили 54,314.587 динара.

Окупаторски органи су, такође, упали у одељење сефова Француско-српске банке и обили све сефове, опљачкавши све драгоцености које су тамо нашли.

Са истом безобзирношћу окупатори су прилазили и привредним предузећима, нарочито трговинским радњама, а пре свега оним радњама чији су власници били Јевреји. У Београду је до рата 1941. било 837 јеврејских трговинских радњи и све су оне потпуно опљачкане и демолиране од стране немачких војника и фолксдојчера већ првих дана окупације. Убрзо је дошла под удар и сва друга имовина Јевреја (улози, хартије од вредности у банкама, некретнине). За свега три и по месеца по окупацији, у Београду и у Србији Јеврејима су биле одузете све радње и предузећа, сви штедни улози, депозити, оставе у трезорима, сва непокретна имовина, а многима и целокупно покућство или део покућства.

Али нису боље прошла ни многа друга предузећа.

У великом трговинском акционарском предузећу „Призад“, на пример, према билансу од 30. јуна 1941, на рачун

„ратних губитака" отписано је 300 милиона динара. Толико, у ствари, износи вредност робе и инвентара који су немачки окупатори однели априла—јуна 1941. године.

Такав метод обичне грубе пљачке Немци су широко примењивали. У окупационим Општинским и Службеним новинама, које су покренуте априла—јуна 1941, готово у сваком броју се јављао велик број огласа о постављању изванредних немачких комесара за поједина београдска предузећа и радње.

Све те мере морале су имати одређене последице у привредном животу и животу грађана.

Пад животног стандарда нагло се осетио. Већ 15. маја Општинске новине донеле су једну карактеристичну наредбу новоименованог управника града Београда и председника Општине Драгог Јовановића. Он је том наредбом прописивао да два дана у недељи, четвртак и петак, буду безмесни дани. У те дане била је забрањена ма каква продаја живог или свежег меса, сем живине и рибе. А да би се наредба спровела у живот, било је безусловно забрањено да се у среду и четвртак врши клање стоке на кланици и уопште на ма ком дозвољеном месту у атару Општине београдске. Истовремено је одмах почела да се осећа тешка оскудица хлеба и масти.

Као и на другим окупираним територијама, Немци су и у Београду систематски спроводили пљачку преко тзв. окупационих марака, које су штампале чак и саме њихове посадне дивизије у посебним камионима-штампаријама. Крајем маја донета је уредба о тзв. српском новцу и њиме је био замењен стари новац Краљевине Југославије. Преко овог новог новца Немци су могли потпуно контролисати привредни живот, јер су новчанице штампали у оним количинама у којима им је било потребно.

У Београду су се сместили сви централни немачки војни и окупациони органи. Ту се налазио штаб немачких посадних дивизија у Србији. У Београду је имао свој штаб и командант Србије, командант војнопозадинских органа. Посебна је улога изасланика немачког Министарства иностраних послова Феликса Бенцлера (ГеИх Вепслер), чији је задатак био да решава политичка питања. У Земуну се налазило седиште Франца Нојхаузена (Кеићапзеп), генералног опуномоћеника за привреду при штабу команданта Србије. У ствари, Нојхаузен је био директно потчињен Герингу и од њега је добијао упутства

„... да не ради за благостање тог народа, него да му одузме све што је могуће, да би немачки народ могао да живи ... Биће ми сасвим споредно ако ме обавестите да ти народи умиру од глади..."

У Београду је такође било седиште руководећих органа немачке полицијске и обавештајне службе за Србију. Поред јединица посадних трупа, ту су се налазили и немачки помоћни полицијски батаљони. А сви ови немачки војни и окупациони органи ослањали су се на издајнички Савет комесара на челу с Миланом Аћимовићем, на апарат појединих министарстава којима је руководила комесарска влада, на Управу града Београда, Београдску општину и њихове органе по квартовима.

Окупатори су одмах узели у своје руке пуну контролу над културним и јавним животом у граду. Био је донет већи број уредаба и наредба у вези са штампом и позориштима, укључујући Оперу и Балет, у вези с биоскопима, па чак и кабареима и варијететима, који су сви могли да обављају своју делатност само уз дозволу команданта Србије. Посебно је била оштра уредба о штампи, којом је предвиђен читав систем контроле листова, публикација и радио-емисија.

Међу новинарима се нашао један мали број отворених присталица сарадње са немачким окупатором. А већина новинара у првим данима окупације била је збуњена догађајима, нарочито њиховом брзином и тешко се сналазила. Уз помоћ новинара-сарадника окупатора, Немци су 16. маја покренули највећи окупациони лист на српском језику, дневник „Ново време“. Нешто касније био је покренут и лист „Обнова“. Као власник овога листа потписивао се ранији директор „Политике“, Владислав Рибникар, и на тај начин је вешто пред окупатором и полицијом прикривао своју сарадњу са илегалном КПЈ и ослободилачким покретом.⁴⁾ Истовремено су Немци одмах узели у своје руке Београдску средњоталасну и краткоталасну радио-станицу и преко ње почели емитовати своје емисије. Уједно је била издата наредба команданта Србије о забрани слушања страних радио-станица.

Пошто су организационо средили свој позадински апарат и органе домаће управе, Немци су приступили појачању окупационог притиска на Београђане. Нарочито је јак притисак вршен на Јевреје, којих је тада у Београду било преко девет хиљада, и на Цигане. Јевреји и Цигани морали су на рукавима да носе жуте траке, из њихових редова формиране

⁴⁾ *Владислав Рибникар*, на другој страни, уступио је своју вилу у Ботићевој бр. 5 за састанке ЦК, а извесно време је у њој илегално становао и Јосип Броз Тито. С обзиром на Рибникарев углед међу новинарима, његов „пристанак“ да буде власник „Обнове“ изазвао је у прво време забуну у новинарским круговима. Партијска ћелија комуниста-новинара, чији је секретар био Јоца Јовановић, развијала је међу новинарима расположење за борбу против окупатора и у томе имала успеха, јер су многи давали прилог за народноослободилачки покрет. Процес политичке диференцијације међу новинарима развијао се готово у току читавог рата и већина их је пришла народноослободилачком покрету.

су посебне групе за најтеже физичке радове, нарочито за расчишћавање рушевина; готово свакодневно су им заказивана зборна места са којих су појединци одвођени у затвор итд.

Окупациони органи организовали су специјалне курсеве за фолксдојчере из Баната на којима су обучавани обавештајци са задатком да врше шпијунирање и денунцирање становништва. Од фолксдојчера био је образован и један специјалан полицијски батаљон, тзв. батаљон бр. 64, упутребљаван за казнене експедиције и егзекуције у Београду и у Србији. Овај батаљон је касније вршио обезбеђење логора на Бањици, на Сајмишту, у Шапцу, и масовна стрељања на губилишту у Јајинцима.

КОМУНИСТИ — ПОКРЕТАЧИ И НОСИОЦИ ОТПОРА

Док је априла—маја месеца 1941. године највећи део Београда, са својих око 250 хиљада становника (без Земуна и Панчева), са огорчењем посматрао шта раде домаћи издајници и окупатори и још увек био збуњен догађајима, у дубокој илегалности настављале су своју акцију организације Комунистичке партије и СКОЈ-а, почео се стварати народноослободилачки покрет. Слободарски дух Београда изражаван је акцијом комуниста и других правих родољуба који су се почели припремати за ослободилачку борбу.

У Београд је већ 17. априла стигао Александар Ранковић. Он се за време априлских догађаја налазио у Загребу, а измењена ситуација је тражила да се брзо врати на своју дужност секретара Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Ранковић је одмах окупио чланове Покрајинског комитета и, преко постојећих партијских веза, организовао рад на учвршћењу и јачању партијских организација у Србији; посебно је он упућивао комунисте и партијске организације у нове акције и задатке у условима окупације. Ранковић се одмах повезао с Месним комитетом КПЈ за Београд и београдској организацији, која је тада имала око 400 чланова Партије, поклонио је велику пажњу. У другој половини априла и почетком маја реорганизовани су и учвршћени рејонски партијски комитети у седам београдских рејона. Интензивно се радило на учвршћењу и реорганизацији партијских ћелија у предузећима и по рејонима.

Организације СКОЈ-а такође су се прилагођавале условима окупације. На пример, већ 20. априла у железничким становима у данашњој Савској улици, у стану родитеља средњошколке, скојевке Наде Анастасијевић, састала се група скојеваца средњошколаца ради договора о раду у

новим условима. Крајем априла реорганизован је Месни комитет СКОЈ-а у који су тада ушли: Лука Шунка, кројачки радник, као секретар; Божидар Стаменковић, радник; Марија Рачки, радница; Марко Никезић, студент, и Лабат Павле, радник.⁵⁾

Поједине активније и иницијативније партијске организације и партијски руководиоци већ крајем априла и почетком маја почели су да организују и врше одређене ослободилачке акције. Тако је, око 20 дана после уласка Немаца у Београд, по задатку Партије, др Ненад Парента, секретар Трећег рејонског комитета, организовао да једна група комуниста упадне у Управу града Београда, у њен IV одсек на Обилићевом Венцу, и запали део полицијске архиве. Немци су опазили пожар и угасили га.

Комунисти и скојевци имали су такође задатак да помажу заробљеницима југословенске војске, који су извесно време морали присилно да раде на расчишћавању рушевина и оправци канализације у појединим улицама. Том приликом било је омогућено и бекство појединим заробљеницима. Са радилишта у Кондиној улици, на Теразијама, у улицама Краљице Наталије, Дечанској и Књаза Милоша побегло је на тај начин преко 200 заробљеника.

⁵⁾ *Лука Шунка* (1919—1941) рођен је у селу Врбици, у ливањском срезу. Од 1937. био је један од најактивнијих омладинаца у Савезу шивачко-одећних радника УРСС-а у Београду. Године 1939, као члан КПЈ, осуђен је од стране Суда за заштиту државе на 8 месеци строгог затвора. Непосредно по окупирању земље постао је секретар МК СКОЈ-а. Био је веома активан у изградњи омладинског ослободилачког покрета у граду и у организовању омладинских борбених ударних група. Ухапшен је у великој јесенској провали 1941, мучен у затвору и убрзо стрељан. — *Божидар Стаменковић* (1921—1941), чешњарски радник, још у својој породици добио је револуционарно васпитање и већ 1939. радио у синдикатима и у СКОЈ-у. До рата био је нарочито познат и омиљен међу омладином на Карабурми. По окупирању земље постаје члан МК СКОЈ-а и учествује у формирању и акцијама многобројних омладинских ударних група. Крајем септембра 1941, бежећи од агената, био је рањен и ухваћен. После дугог мучења у Главњачи спроведен је на Бањицу и убрзо стрељан. — *Марија Рачки* (1922—1941), кројачка радница, истицала се као активан синдикални и омладински радник и постала је члан МК СКОЈ-а. Била је један од организатора борбе београдске омладине против окупатора у лето 1941. Ухапшена је октобра, а стрељана децембра 1941. године. — *Павле Лабат* (Бачки Петровац, 1919—1941), столарски радник, од 1939. радио је у Савезу дрводељаца и као скојевац учествовао у многобројним демонстрацијама у Београду. Као један од активнијих омладинаца-радника постао је врло брзо члан КПЈ и крајем 1940. ушао је у ПК СКОЈ-а за Србију, а радио је и као члан МК СКОЈ-а за Београд. Био је један од организатора борбеног отпора против окупатора у Београду. Ухваћен је у провали септембра 1941, мучен у Главњачи и, заједно с групом партијских функционера, средином децембра пребачен у Бањички логор, одакле је убрзо одведен на стрељање. — *Марко Никезић* је данас заменик државног секретара за иностране послове.

Партијска руководства у Београду непрекидно су одржавала везу са Централним комитетом КПЈ и секретаром КПЈ Јосипом Брозом Титом, који су се тада налазили у Загребу. Ову везу је држао Александар Ранковић, који је уједно био члан Политбироа ЦК. Почетком маја, у Златиборској улици, у стану Лепе Жујовић био је одржан састанак чланова ПК и ЦК који су се налазили у Београду (Александар Ранковић, Иван Милутиновић, Сретен Жујовић, Спасенија Бабовић, Мома Марковић, Благоје Нешковић, ЈБубинка Милосављевић). На овом састанку, према изјавама савременика, било је закључено:

Пошто су Немци окупирали земљу, против њих треба организовати борбу. Партијско чланство треба повезивати, али, што се тиче конкретне акције, сачекати даљи развој догађаја, нарочито у погледу будућих односа између Немачке и СССР-а. Треба утицати на немачке војнике да не иду у рат против СССР-а. Спровести акцију за прикупљање оружја и формирање војних комитета с обзиром на догађаје који ће наступити у будућности.

Да ли је овај састанак ПК одржан пре или после Мајског саветовања при ЦК у Загребу, тешко је одредити. Несумњиво је да се у поменутих закључцима већ јасно види да су комунисти почетком маја почели организовано и на широком фронту, политичком и војном, да врше припреме за покретање оружане борбе против окупатора, а управо на то су се односили и закључци загребачког Мајског саветовања 1941. године.

И док су окупатори крајем априла и почетком маја изграђивали свој и стварали домаћи квислиншки апарат, у Београду је расла мрежа илегалних партијских и скојевских организација, која је постајала кичма ослободилачког покрета.

БЕОГРАД — ЦЕНТАР ПРИПРЕМА ЗА ОСЛОБОДИЛАЧКУ БОРБУ

Почетком маја 1941. године град је још био у рушевинама. У појединим квартовима, на које је било пало много немачких бомби, под рушевинама се још увек налазио извештан број погинулих. Њихова су тела почела да труле и улицама се ширио страховит задах. Присилно мобилисани Јевреји и ратни заробљеници расчишћавали су рушевине и уклањали лешеве. Грађанима је претила епидемија заразних болести.

Кретање улицама још увек је било ограничено до 7 часова увече. Грађани су оскудевали у основним животним намирницама, а набављали су их својим скромним средствима. Почела је да се развија црна берза. Окупатори су самовољно одредили курс од 20 динара за једну окупациону марку. Немачки војници су пљачкали трговачке радње и магацине и извлачили робу. У многим крајевима града још није било воде и грађани су с тешком муком, на јавним чесмама или код малобројних бунара, долазили до воде. Пред пекарама и продавницама намирница свет се тискао и често није могао да купи животне намирнице.

Прозападно оријентисани кругови београдске чаршије живели су у страху. Према директиви Хитлеровог штаба, Немци су непосредно после окупације почели да воде истрагу с намером да открију непосредне кривце и учеснике у војном пучу, изведеном у ноћи 26. и 27. марта. Немачка полиција почела је да хапси политичке личности старих режима, углавном присталице западних сила, као и поједине масоне.¹⁾

¹⁾ Масонима или слободним зидарима се називају припадници тајних или полулегалних организација насталих још у време почетака развоја капитализма у Европи у борби против затворених еснафских организација. Као носиоци интереса грађанске класе у успону, масони су проповедали толеранцију, хуманитет, једнакост, слободу, братство међу људима и узајамно помагање својих чланова, што је тада била насушна потреба за слободно кретање и развој капитала. У редове масона касније се укључио део буржоаске интелигенције, понесен грађанским и привредним либерализмом XIX века. Те организације, с већим или мањим трансформацијама циљева и че-

Други, пронемачки, део београдских грађанских политичких кругова груписао се око најистакнутијих немачких сарадника: Аћимовића, Љотића, Недића и других. Људи овога типа настојали су да се у граду и на целој окупираној територији што пре „нормализује живот“. Они су гласно хвалили немачки фашизам и позивали омладину и раднике да помогну ратне напоре хитлеровске Немачке, а нарочито су вршили пропаганду за одлазак на рад у Немачку, истичући примамљива немачка обећања.

Непосредно по окупацији изашао је на видело антираднички и анационалан став вођа Југораса.²⁾ Вршилац дужности председника Југораса, Љуба Митић, и Рака Милутовац, секретар, већ 8. маја 1941. године обратили су се једним актом Милану Аћимовићу, тражећи дозволу за обнову рада организација Југораса. Међутим, Аћимовић није могао сам да реши ову молбу, јер није имао тако широка овлашћења. Штаб команданта Србије 22. маја донео је акт којим је за комесара Југораса именован Ђорђе Пешић, а за његовог заменика др Лазар Прокић. Али сви ови напори Југораса да у Београду и Србији радничку класу веже за окупаторе и да у условима окупације окупља раднике остаће узалудни.

Градом је владала неизвесност. Све више се ширило уверење да ће немачка ратна машина сада да се окрене на Исток и нападне СССР. Улицама су пролазиле колоне немачких дивизија са моторизацијом и артиљеријом. Кретали су се према северу. На појединим тенковима могла су се прочитати крупно исписана бела слова: „Касћ Мобкаи!“ Немачки војници, у појединачним разговорима, хвалили су се својом огромном силом и изјављивали да ће Совјетски Савез да сравне са земљом. Код грађана се потајно будила нада да ће Хитлер на Истоку сломити зубе. Али је већина живела у напрегнутом очекивању нових догађаја.

сто компликованим, понекад мистичним унутрашњим организационим правилима, задржале су се у западним земљама све до данас. У југословенским земљама било их је већ пре I светског рата. Тада су оне, нарочито у Београду, биле претежно под англо-француским утицајем, повезане са сличним организацијама у Лондону и Паризу. Масони су били у оштрој опозицији према клерикализму. Многобројним везама с владајућим круговима успели су да не дођу у сукоб са шестојануарском диктатуром, али 1941—1945. већина их није могла измаћи притиску немачких фашиста, који су их, нарочито у Београду, прогонили и као англофиле.

²⁾ ЈУГОРАС — Југословенски раднички савез, основан за време владе Милана Стојадиновића, као противтежа УРСС-у. Био је под директним руководством и утицајем ЈРЗ. Окупљао је веома мали број радника. Све до доласка на чело владе, председник ЈУГОРАС-а био је Драгиша Цветковић. ЈУГОРАС је био изразито прорежимска и антикомунистичка организација.

ПРВОМАЈСКИ ПРОГЛАС ЦК КПЈ И ТИТОВ ДОЛАЗАК

У таквој општој атмосфери, из дубина напредног и слободарског града јавио се глас комуниста, глас Партије који буди наде у могућност борбе за ослобођење и победу нападеног народа. Првомајски проглас ЦК КПЈ далековидо је бацио јасно светло на будућност, храбрио је и позивао у акцију.

Београдска партијска организација добила је текст Првомајског прогласа ЦК КПЈ још крајем априла. Овај Проглас био је, на машини за умножавање, илегално штампан у стану Станице Начевић, у Карловачкој улици број 1. Већ 1. маја Проглас је ширен по граду међу радницима у предузећима, међу студентима, ђацима и грађанима. Београђани су ту могли да прочитају:

„... И као што је Комунистичка партија до сада стајала у првим редовима народне борбе, тако ће од сада још упорније организовати и водити борбу народа против окупатора и њихових слугу у земљи, против распривања националне мржње, за братство народа Југославије и свих народа на Балкану, против изабљивања радних народа, за бољу и срећнију будућност.

Радници, сељаци, грађани — сви родољубиви елементи!

На окуп! У овим судбоносним данима потребно је ујединити све снаге у борби за ваш опстанак... Устрајте у борби у коју вас позива и коју води авангарда радничке класе — Комунистичка партија Југославије."

Првомајским прогласом ЦК КПЈ Београђани су, у ствари, већ добили програм борбе против окупатора. Централни комитет је истицао да ће Комунистичка партија ову борбу „организовати и водити". У Прогласу је било подвучено да борбу треба водити не само против окупатора већ и против „њихових слугу у земљи". У Прогласу се устајало „против распривања националне мржње, за братство народа Југославије и свих народа на Балкану, против изабљивања радних народа, за бољу и сретнију будућност".

Неколико дана после 1. маја у Београд су такође стигла сасвим јасна и одређена упутства Комунистичке партије Југославије, донета на Саветовању ЦК КПЈ у Загребу, коме су присуствовали и поједини партијски руководиоци из Србије, међу њима и Спасенија Бабовић. На Мајском саветовању непоколебљиво је одређен курс непоштедне борбе Комунистичке партије Југославије и свих родољуба против окупатора.

На Санетовању је било закључено да то што је земља „распарчана и подјељена... не може да буде никаква запрека за даљње јединствено дјеловање Комунистичке партије Југославије, то не може бити никаква запрека за заједничку борбу народа из свих покрајина против окупатора и њихових агената у земљи. Под вођством КПЈ народи ће извојевати себи слободу, независност и бољу будућност, јер је то животна задаћа и циљ авангарде пролетаријата, Комунистичке партије Југославије."

На овом Саветовању посебно су били одређени задаци комуниста у Србији:

„Српски народ мора данас највише да трпи због злочиначке политике коју је 22 године спроводила српска капиталистичка клика. Због те политике српски народ опет проживљава своју голготу, опет његову земљу гази окупаторска чизма, опет мора да подноси понижења и страдања. Али српски народ, који је толико пута кроз историју водио херојску борбу за своје ослобођење, знаће и овога пута да извојује своју слободу и независност, али слободу за себе, а не за оне капиталистичке трутове који су криви за данашњу његову трагедију. Водећи борбу против окупатора, српски ће народ морати да води исто тако одлучну борбу против издајника српског народа, који су помоћу окупатора и против воље народа заузели разне положаје на власти и сада спремају се да народу наметну вољу немачких освајача, да по њиховом налогу огуле кожу српском народу.

Комунисти Србије имају пред собом велику и неодложну задаћу: да окупљају српски народ за борбу против империјалистичких освајача, да се ставе на чело национално-ослободилачке борбе српског народа, да даду народу јасну перспективу његове борбе, да раскринкавају пред народом сву ту владајућу капиталистичку клику која је крива за ову трагедију српског народа. Када ми говоримо о ослободилачкој борби, онда при томе мислимо и на свакодневну борбу да би се олакшао положај народа, да се подигне дух и вјера народа у бољу и сретнију будућност. Ми подразумевамо овдје борбу за свакодневне потребе народа, организовање и проналажење таквих могућности да освајачи не могу да огуле до голе коже сељаке и изгладне наш народ."

Неколико дана после Саветовања у Загребу, закључци су били већ умножени у Београду. У партијским и скојевским организацијама одмах се приступило проучавању одлука са загребачког Саветовања и разради одређених задатака с тим у вези. Комунисти су се предано и дисципли-

плиновано припремали за почетак најоштрије борбе против окупатора.

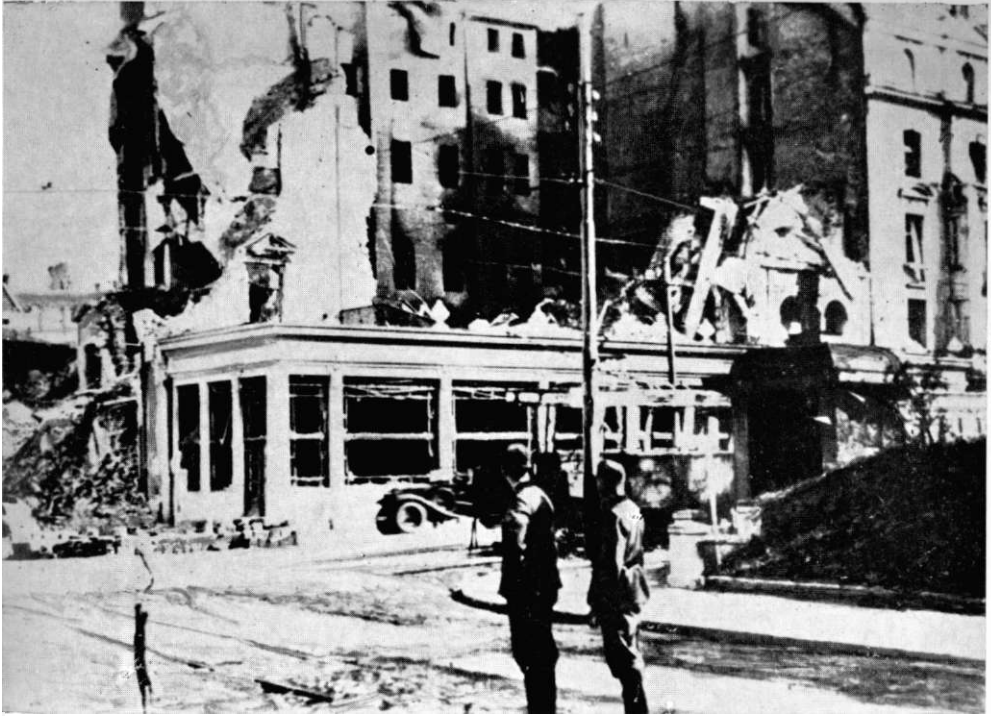
Средином месеца маја у Београд је, преко Земуна, стигао и генерални секретар КПЈ Тито. Долазак Тита у Београд Партија је брижљиво обезбедила. Комунист, инжењер Светозар Савићевић био је отпутовао у Загреб да би пратио друга Тита. У Звечанској улици број 44, у Београду, у стану инжењера Савићевића, било је обезбеђено склониште за друга Тита. У том стану Тито је, с мањим прекидима, боравио све до средине месеца јуна 1941. године. С доласком друга Тита у Београд било је пресељено седиште Политбироа ЦК КПЈ.

Пресељење руководства КПЈ маја 1941. године у Београд било је тада од великог значаја. Зашто је партијско руководство тада изабрало управо Београд за своје седиште?

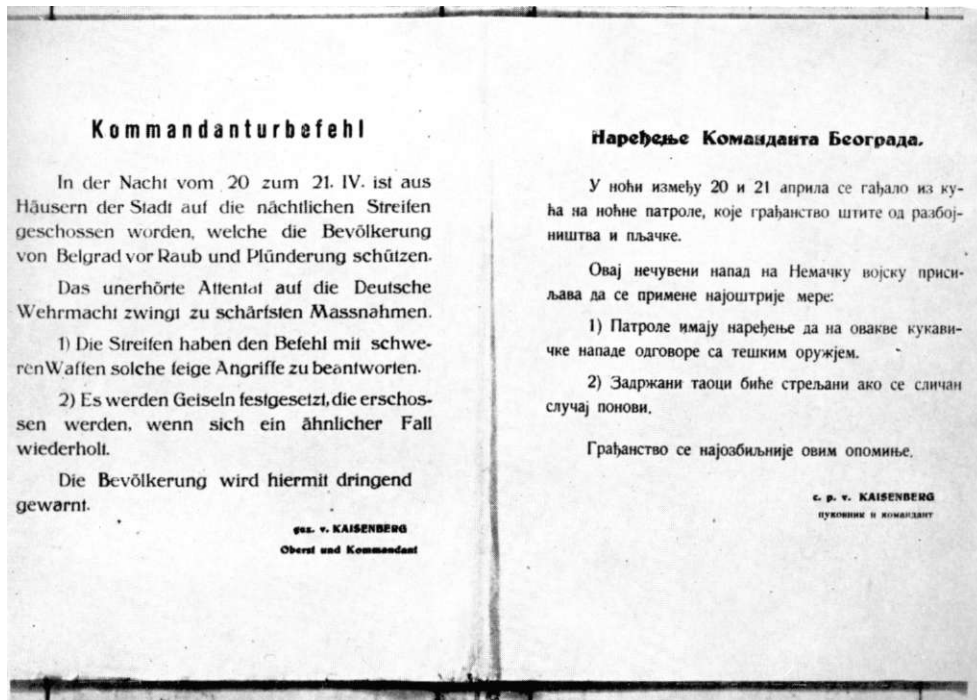
За то је постојало више разлога. Из Београда је тада било лакше одржавати везу са организацијама у свим крајевима Југославије. Тито је оценио да ће у Србији сукоб између народних маса и окупатора од самог почетка бити врло оштар и мржњу према окупатору требало је умешно каналисати, раскринкавајући пређашње владајуће кругове и откривајући њихово право лице. Тито је оценио да ће Србија у првом моменту бити жариште најкрупнијих догађаја. Поред тога, партијско руководство знало је да је за читаву Југославију изванредно важно шта се догађа у Србији, јер у њу нису биле уперене само очи српског становништва из осталих крајева већ су сви југословенски народи, на изванредан начин, посматрали држање српског народа, који је и раније пружао доказе да не жели имати ичег заједничког с ненародном политиком великосрпске буржоазије. Ако народ Србије под руководством Партије буде повео борбу против окупатора, за шта су постојали добри услови, био би то најснажнији подстрек и помоћ ослободилачкој борби свих југословенских народа. Најзад, Србија и Банат биле су оне југословенске области које су имале да остану немачка окупациона зона, с немачким окупационим трупама, немачком полицијом и другим окупационим органима. Београду је у томе додељена улога центра немачке окупације. Непријатеља је у самом почетку ваљало тући у центру и свима дати на знање о чему се ту ради, против кога је борба уперена.

Тако је Београд постао центар припрема за ослободилачку борбу против окупатора, како у Србији тако и у читавој Југославији.

Али, долазак Тита као и других високих партијских руководилаца у Београд значио је изванредно много и за саму партијску организацију у Београду и Србији. Под непосредним руководством најодговорнијих људи Партије,

Београд у рушевинама после немачког бомбардовања 6. априла 1941. године

Једно од првих наређења немачког команданта Београда априла 1941.

Зграда звана „Перивој”, илегално склониште у Кумодрашкој улици 222

Овако су београдски ударници већ јула 1941. почели борбу против окупатора.
Немачки камион у пламену.

организација КПЈ у Београду и целој Србији могла је успешно да изврши крупне политичке, организационо-партијске и војне припреме за оружану борбу и да на самом почетку буде добро усмерена.

Осим тога, у Београду се налазило и седиште Покрајинског партијског руководства, које је београдској партијској и скојевској организацији пружало тако рећи свакодневну помоћ у раду. У Бироу Покрајинског комитета КПЈ за Србију тада су радили: Александар Ранковић, као секретар, и чланови: Спасенија Бабовић, Вукица Митровић, Милош Матијевић Мрша, Благоје Нешковић, Мома Марковић и Љубинка Милосављевић.

Најзад, у Београду су такође имала своје седиште и друга руководства посебних организација покрета: Централни и Покрајински одбор Народноослободилачког фонда (раније Народне помоћи) и Централни и Покрајински комитет СКОЈ-а. Та руководства и њихове организације могли су успешно извршавати своје задатке само уз свестрану подршку београдских комуниста.

Београдска партијска организација и читав напредни покрет ценили су помоћ коју су добијали од централног и покрајинског партијског руководства и са своје стране помагали им у остваривању њихових задатака. У тешким условима окупације, у граду је обезбеђено несметано деловање ових виших партијских руководства, затим централној и покрајинској партијској техници, руководствома НО фонда и СКОЈ-а. Само се на располагању Покрајинском комитету КПЈ за Србију, на пример, налазило неколико станова за одржавање састанака, у улицама Златиборској, Шуматовачкој, Стојана Протића, Хаџи-Милентијевој и др.

Један од најтежих проблема илегалног рада уопште, нарочито илегалног рада за време окупације, био је у томе да се обезбеди довољан број станова за склањање компромитованих другова и за одржавање састанака разних врста. За друга Тита су била обезбеђена три стана. Поред поменутог стана у Звечанској улици број 44, друг Тито је касније станао у вили породице Ненадовић на Дедињу, у Новој улици, а повремено и у вили Владислава Рибникара у Ботићевој улици број 5. Александар Ранковић и Иван Милутиновић имали су обезбеђен илегалан стан у кући у Кумодрашкој улици број 222, где се налазио и један од пунктова ЦК КПЈ. Били су обезбеђени станови такође за поједине компромитоване чланове Покрајинског и Месног комитета, као и многобројни други станови за одржавање састанака свих врста.

У то време Месни комитет КПЈ за Београд сачињавали су: Милош Матијевић Мрша, као секретар, и чланови: Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Милош Мајић, Давид Пајић,

«

Воја Лековић, Саво Стијепић Трамвајац и Лука Шунка.³⁾ Овај Месни комитет организовао је непосредно у Београду све припреме за ослободилачку борбу и руководио је ослободилачким акцијама против окупатора у лето 1941. године. Како у то време није постојао Окружни комитет КПЈ за београдски округ, овај Месни комитет руководио је и партијском организацијом у читавом округу београдском (Смедерево, Космај, Младеновац, Обреновац).

Партијске организације Земуна су до рата биле такође у склопу београдске организације. Међутим, са окупацијом земље, Земун је постављен у другачије услове од Београда. Немци су обећали Анти Павелићу да ће се такозвана Независна Држава Хрватска простирати у Срему све до Београда, обухватајући целу територију ограничену Савом и Дунавом. Тако је у самом Београду Сава постала граница између немачке окупационе зоне у Србији и НДХ, што је знатно отежало кретање из једног дела града у други. Тиме се наметнула потреба прилагођавања структуре партијске организације новоствореним условима.

Половином маја 1941. године је образован Срески комитет КПЈ за Земун, који је био везан за ПК КПЈ за Србију. У овај Комитет су ушли: Милош Мамић, као секретар, и чланови: Лазар Мамузић, Силвестер Фогл, Андрија Хабуш, Пал Шоти и Фрида Филиповић.⁴⁾ Овај Комитет имао је задатак да руководи политичком активношћу

³⁾ Види стр. 48, 74 и 169—173. — *Воја Лековић* данас је члан ЦК СКЈ. У поменуто време, у лето 1941, Лековић је после краћег рада у МК прешао на партијски рад у Санџак. — *Саво Стијепић* (Приједор, 1910—1941), трамвајски радник, постао је члан КПЈ у току великих политичких акција у Београду у годинама уочи рата. После априлског слома изабран је за секретара IV рејонског комитета, а убрзо и за члана МК. Током лета 1941. организовао је велик број акција против окупатора у граду. Ухапшен је у септембарској провали и после злостављања у затвору пребачен у Бањички логор, одакле је, крајем 1941, изведен на стрељање.

⁴⁾ *Лазар Мамузић* (Сурчин, 1913—1941), кројачки радник, веома млад ступио је у раднички покрет; члан КПЈ постао је 1937. године. Од 1940. је члан МК КПЈ у Земуну. Активан учесник и организатор разних демонстрација и штрајкова. Више пута је хапшен. Затворен је приликом велике рације 23. јуна 1941, спроведен у затвор у Београд, а касније на Бањицу. Стрељан је у Јајинцима септембра 1941. — *Силвестер Фогл*, рођен 1910 на шлепу код Рушчука у Бугарској. Заједно са својим братом Јанком био је један од политички најактивнијих радника у Земуну до немачке окупације. Често је био хапшен и саслушаван у полицији у вези са радничким штрајковима и акцијама. Ухапшен је као члан СК Земуна августа 1941, али је побегао из затвора; извесно време живео је у илегалству, па је прешао у Србију, где је вероватно погинуо као борац у неком партизанском одреду. — *Андрија Хабуш*, текстилни радник, рођен је 1915. године у селу Света Марија, код Чаковца. Већ у Хрватској истакао се као раднички борац, и услед полицијских прогона прешао је у Београд 1935. године. У Београду је био један од организатора многих рад-

и партијским организадијама како у срезу, тако и граду Земуну.

Изложена организациона структура није условила прекидање веза између партијских организација Београда и Земуна. Напротив, оне су се користиле свим могућностима за сарадњу и заједничке акције.

ЈАЧАЊЕ ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Пошто су добиле јасне политичке и организационе задатке, београдска и земунска партијска организација у другој половини априла и у току маја месеца организационо су јачале и учврстиле се. За време бомбардовања многи чланови Партије су напустили град, а неки су се и вратили сасвим у своја родна места. Известан број чланова Партије пао је у заробљеништво. Ваљало је поново оставити покидане везе између организација и руководства и попунити упражњена места у секретаријатима и комитетима и организације у потпуности оспособити за тешке борбе против окупатора. Током маја месеца одржане су рејонске партијске конференције и на њима изабрани рејонски партијски комитети у седам београдских рејона (без Земуна).

Први рејон обухватао је територију Сењака, Топчидера, Бановог Брда, Раковице, Чукарице и Макиша.

Други рејон сачињавала је територија од Железничке станице, ограничена Немањиним улицом преко Славије, затим данашњим Булеваром ЈНА, улицама Јове Илића и Војводе Путника према Сави.

Трећи рејон обухватао је углавном центар града у кругу „двојке“.

Четврти рејон био је на Дорћолу, од Душанове, преко данашње Улице 27. марта, до Гробљанске, све према Дунаву, осим Карабурме и Хаџи-Поповца.

Пети рејон обухватао је Карабурму и Хаџи Поповац.

Шести рејон захватао је територију ограничену левом страном данашњег Булевара револуције, од Гробљанске према Цветковој механи.

ничких штрајкова и демонстрација, због чега је и ту био хапшен. Од 1939. био је инструктор МК КПЈ за Београд и члан синдикалне комисије ПК КПЈ за Србију. По окупирању земље пребачен је на рад у Земун. Као прекаљеном комунистичком борцу, Партија му је давала често врло поверљиве задатке. Учествовао је у акцији спасавања Александра Ранковића. После августовске провале 1941. године у Земуну, прешао је у Србију и ту се борио у партизанским одредима све до 1942, када је у борби погинуо. — *Шоти Пал*, данас савезни посланик и члан ЦК КПЈ. — *Фрида Филиповић*, данас књижевница.